

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

VILÁGGAZDASÁGI KUTATÓINTÉZET

Műhelytanulmányok

79. szám

2008. augusztus

Szigetvári Tamás

AZ ISZLÁM JELENLÉTE A TÖRÖK GAZDASÁGBAN

1014 Budapest, Orszagház u. 30.
Tel.: 224-6760 • Fax: 224-6761 • E-mail: vki@vki.hu

BEVEZETÉS*

Az 1923-ban létrehozott modern Törökország egyik elsődleges célja a gazdaságilag elmaradott ország modernizációja, felzárkóztatása volt. A modernizációs folyamat felülről, az állam kezdeményezésével és elképzelései szerint indult meg, felemás sikerrel. Törökország a környező térségekkel (Balkán, Kaukázus, Közel-Kelet, Közép-Ázsia) összehasonlítva mind politikai, mind gazdasági értelemben stabilnak mondható fejlődési utat járt be, de ma is Európa periferiáján, a centrumtól messze elszakadva helyezkedik el.

Az elmúlt években váratlan fordulat következett be. A nyolc évtizede, Kemal Atatürk által létrehozott szekuláris berendezkedésű országban egy iszlámista gyökerű párt nyerte meg a 2002-es választásokat, amely úgy tűnik sikerrel ki is tölti kormányzati mandátumát. Mindez azonban csak nyilvánvalóvá tette azt a látens folyamatot, amely már több évtizede megkezdődött: a kemalista modernizációs projekt egyre kevésbé képes legitimálni magát, és a túlnyomó többségében muszlimok lakta országban mind népszerűbbé válik a mérsékelt, de egyértelműen az iszlámon alapuló megközelítés.

A tanulmány *első részében* az iszlám gazdasági koncepcióját tekintjük át röviden, s ezen belül is azt vizsgáljuk elsősorban, hogy összeegyeztethető-e az iszlám és a kapitalizmus egymással. *A második rész* a török gazdaság modernizációját tekinti át; milyen sze-

repe volt ebben az államnak, és hogyan vált egyre meghatározóbbá az iszlám erők súlya a gazdaságban? *A harmadik rész* a gazdasági, társadalmi élet különböző területein vizsgálja az iszlám térnyerését és hatását, így a vállalati szektorban és a pénzügyekben, illetve röviden áttekinti a muszlim vallási közösségek (a szúfi rendek) hatását, és az ún. zöld pénzeknek, a muszlim országok és szervezetek által a törökországi iszlámista pártoknak jutató támogatások jelentőségét.

1) AZ ISZLÁM GAZDASÁGI KONCEPCIÓJA

Az iszlám gazdasági elméletét nehéz lenne néhány szóban összefoglalni. Egyrészt mert meglehetősen szerteágazó képződmény, másrészt pedig mert nem egyértelmű. A teoretikusok sokszor alapvető elvekben sem egyeznek meg. A gyakorlati alkalmazásra is csak néhány kísérlet történt a modern korban: Pakisztán és néhány öbölbeli arab ország e téren tett próbálkozásai mellett Irán volt az az ország, amely teljesen iszlám alapokra kívánta helyezni a gazdaságát.

Az iszlám a kezdetektől fogva nem pusztán vallásként, hanem a teljes társadalmi szervező elv igényével lép fel, így a gazdasági szféra működésének alapelveit is szabályozza. Az iszlám újjászületését és annak eredeti, tiszta állapotának helyreállítását, külső ráakadásoktól való megszabadítását zászlajukra tűző fundamentalista áramlatok a helyes gazdaság elveit is az iszlám elveiből vezetik le. Mivel azonban az ezzel foglalkozó művek főként iszlám jog- és vallástudósoktól erednek, általában csak a jogi és etikai rendszerre térnek ki, és nem képeznek koherens gazdasági modellt. Maga az iszlám funda-

* A tanulmány megjelent Vásáry István (szerk.): *Törökország és az iszlám. Az iszlám szerepe Törökország EU-csatlakozásának megítélésében*, Acta et Studia VII, A vicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba, 2008, pp. 51–78.

mentalizmus az európai (civilizációs) kihívásra adott válaszlehetőség.

Az iszlám világban a 19. században alapvetően két reformirányzat született: az egyik a modernizmus volt, ami a nyugati minták (demokrácia, kapitalizmus, szocializmus) átvételével próbálta a már évszázadok óta „stagnáló” régió újbóli felvirágoztatását elérni; a másik út a fundamentalizmus volt. Az iszlám fundamentalizmus nem konzervatív irányzat abban az értelemben, hogy a társadalmi és gazdasági életben végrehajtandó sürgős változásokat hirdet. Ugyanakkor kétségtelenül egy tradicionalizáló reformmozgalomról van szó, ami a reformokat az eredeti elvekhez való visszatérés útján látja megvalósíthatónak.

Az iszlám gazdaságelmélet, a kapitalizmus és a marxizmus mellett, harmadik utas megoldásként helyezte el magát. Ahogy a fundamentalista szerzők általában kifejtik,¹ e két rendszer a háttérbe szorítja az „emberi tényező”. Kapitalizmuskritikájukban sokban átveszik a marxista kapitalizmus kritikát: a tulajdonjog korlátozatlan, az egyéni érdek felülkerekedik a közösségi érdeken stb. A marxizmust viszont túlzott materializmusa miatt utasítják el, amely tagadja a spirituális háttérét a dolgoknak. A fő ellenérv azonban az, hogy ezek alkalmazása amúgy sem lenne elképzelhető az iszlám világban, hiszen mindkettő teljesen idegen az iszlám fejlődésétől.

Az iszlám gazdaságelmélet olyan társadalmi és gazdasági elvek összessége, amelyek az igazságos társadalom létrehozásához szükségesek. Sok ezek közül éppen a modern, nyugati alapú gazdaságpolitikák ellenhatásaként fogalmazódott meg. A teljesség

¹ Az egyik legmeghatározóbb mű Szajjid Qutb, az iszlám fundamentalizmus legbefolyásosabb ideológusának 1951-ben írt *Ma'arakat al-Iszlám wa'l Ra'sz Malijja* (Az iszlám és a kapitalizmus közötti harc) című könyve.

igénye nélkül néhány fontosabb ezek közül az alábbiakban:

- * Elismeri a magántulajdon jogosságát,² sőt erősen védi is azt. De a tulajdonjog nem teljes! A tulajdont úgy kell felhasználni, hogy abból ne csak a tulajdonosnak, az egész közösségnek is haszna legyen. Nem lehet elpusztítani vagy visszaélni vele.
- * A fogyasztás határozza meg a termelést. A fogyasztásnak három fő kategóriája létezik: alapvető, életkörülményeket javító és luxus. A luxusfogyasztást elítéli: „Allah nem szereti a mértéktelenekeket”³
- * A társadalmi egyenlőtlenség és igazságosság megteremtésében fontos szerep jut az újraelosztásnak és az államnak.

Mint az eddig is látható volt, az elvek sokban hasonlítanak a keynesiánus elképzelésekhez: az államnak aktív szerepe van a gazdaságban, beavatkozhat, sőt adott esetben be is kell avatkoznia a közjó érdekében. A gazdaságot alapvetően keresletmeghatározottságúnak tekinti, s a teljes foglalkoztatottság elérésére törekszik.

Az iszlámot és a kapitalizmust a hagyományos európai gondolkodás sem tartotta összeegyeztethetőnek. Max Weber az iszlámot a protestáns etikával teljesen ellentétes vallásnak állította be.⁴ Szerinte az iszlám világra nem jellemző a szorgalmas, kemény munka, inkább az agresszív militantizmus (dzsihád), vagy egy fajta pietizmus és aszketizmus jellemzi, így a kapitalista fejlődés kialakulásának alapjait nem biztosítja.⁵ Igaz, Weber hasonlóan rossz véleménnyel volt a

² Kivéve a természeti kincsek esetében (erdő, folyó, ásványkincs stb.).

³ Korán 6, 141.

⁴ Max Weber (1922): *Weltangepaßtheit des Islam. Wirtschaft und Gesellschaft*. Zweiter Teil, IV. 12. <http://www.textflog.de/7955.html>

⁵ Webernek ugyan voltak ismeretei az iszlámról, de azok korántsem nevezhetők alaposnak. Wolf-Gazo (2005).

kínai fejlődési kilátások tekintetében is, a konfucionizmust szintén nem tekintette megfelelőnek a kapitalizmus létrejöttéhez. Ugyanígy Japán lehetséges gazdasági sikereit illetően is pesszimista volt.

Maxim Rodinson, francia marxista szerző az *Iszlám és kapitalizmus* című könyvében⁶ az iszlám forrásainak elemzésével és az iszlám világ gazdaságtörténetét értékelve megjegyzi, hogy a muszlimoktól nem idegen a pénzszerzés. Amint kifejti, számos vallás lennézi az anyagi javak szerzését, és a lelki dolgokat tartja magasabbrendűnek, de a Koránra egyáltalán nem ez a jellemző. Ez nem véletlen, hiszen maga Mohamed, az iszlám megalapítója is kereskedő volt.

A Korán elítéli a kereskedelem során elkövetett csalásokat, illetve a vallási ünnepek időszakában önmegtartóztatásra ösztönöz e téren, de alapvetően helyes tevékenységnek tartja. A hagyomány is számos, a kereskedelmet dicsérő, a haszonszerzést méltató mohamedi mondást tart számon.

A középkori muszlim civilizáció sikerének egyik alapvető elemét jelentette az iszlámnak ez a fajta gyakorlatiassága az anyagi haszonszerzés tekintetében. Az akkori világkereskedelem középpontjában elhelyezkedő iszlám világ jól ki tudta használni kedvező fekvését. Sőt, a modern bankrendszer alapjait is megvetették, mert arany és fémek helyett a középkori muszlim kereskedők papír csekket használtak (maga az elnevezés is az arabból jön). Az iszlám világ hanyatlása is részben összefüggött a világkereskedelem átalakulásával, és ez a folyamat a korábbi szemlélet változását is magával hozta. A késői muszlim szerzők már az aszketizmust értékét hangsúlyozzák. Az iszlám aszketizmusa és radikalizmusa jelentős részben a középkor után, külső hatások révén vált a vallás részévé.

Az aktív állami szerepvállalás tekintetében is megoszlanak a vélemények. A hagyomány szerint, amikor Mohamed prófétát arra kérték, hogy határozzon meg fix árakat bizonyos termékekre, mert egyes kereskedők túl drágán árulják őket, visszautasította, mivel „egyedül Allah irányítja a piacot”.⁷ Az 1960-as, 1970-es években viszont a legtöbb fejlődő országban az aktív állami szerepvállalás volt a hangsúly, és a szocializmus ideológiája népszerű volt a muszlim országokban is. Mivel a Koránban valóban kiemelt szerepet játszik a társadalmi igazságosság, sok modern muszlim értelmiségi ezt a szocializmus ígéreteivel próbálta azonosítani. Valójában azonban a Korán szövege nem támasztja alá ezt az iszlamoszocializmus elképzelést: elfogadja a gazdagok és szegények közötti különbséget, támogatja a magántulajdonhoz való jogot és az örökösödést. Amit inkább kihangsúlyoz, az a szegények és rászorulókat támogatásának követelménye. Ennek intézményesített formáját azonban nem feltétlenül az állami újraelosztás, hanem inkább a *zakát* jelenti, vagyis a vagyon meghatározott részének jótékony célokra fordítása.

A szabad piaccal és a kapitalizmussal szemben mindezek ellenére ma is erős ellenállás van a muszlim világban. A radikális muszlim körökben divatos antikapitalista retorika elsődleges célpontjai a szexuális szabatosság, a prostitúció, a kábítószer, a bűnözés és általában a nyugati társadalmak önzése. Valójában ezek nem a kapitalizmus alapjait támadják, hanem azt a „kulturális materializmust”, amely a fejlett kapitalista államokra egyre inkább jellemző. Vagyis a kapitalizmus és a materializmus ebben az értelemben szinonimák a muszlimok számára.

⁶ Rodinson (1973)

⁷ Akyol (2006)

1.1. Az iszlám bank

A kapitalizmus és az iszlám kompatibilitása más tényezők miatt sem probléma-mentes. A kapitalista gazdaság egyik legalapvetőbb eleme a kamat. A Korán ugyanakkor megtiltja az igazhitű muszlimoknak, hogy kamatot (*riba*) fizessenek vagy fogadjanak el. Mivel a bankok működésének alapjául szolgál e két tevékenység, így a muszlim világban kidolgozták a hitelezésnek, a pénz kölcsönadásának kamatmentes módjait.

A különböző eszközök megosztják a kockázatot és az elért profitot (jövedelmet) a bank, a vállalkozás és a megtakarító között, így nem munka és kockázat nélkül jutnak jövedelemhez (mint a kamat esetében), hanem maguk is részesei az adott vállalkozás tevékenységének, és az ebből származó haszonból részesednek. Természetesen, ha a vállalkozás veszteséges, annak kockázatát is viselik a felek. Valójában a kamatmentes bank jövedelmei nagyjából megfelelnek a hagyományos bankok pénzhitelezés után számított kamatbevételeinek, hiszen mindkettő egyfajta tőkejövedelem, függetlenül attól, hogy kamatnak vagy profitrészesedésnek nevezzük.

A különböző pénzügyi eszközök közül hosszú távú eszköznek számít a *mudáraba* és a *musáraka*.

- * A *mudáraba* a bank és a vállalkozó közötti profitmegosztó megállapodás, melynek értelmében a bank adja a tőkét, a vállalkozó a munkaerőt és a piaci ismereteket, és a keletkező nyereségen vagy veszteségen megosztóznak a szerződésben előre rögzített időpontban.
- * A *musáraka* rugalmasabb forma, itt a két fél közösen adja a tőkét egy adott projekt-

hez (a bank vállalati részvényeket kap), és ugyanúgy osztozkodnak a végén, de részesedésük ki is vásárolható menet közben.

E két hitelezési formához nagyfokú bizalomra van szükség az üzleti partnerek között, és megköveteli a tiszta és átlátható üzletvezetést. Emellett számos más konstrukció létezik még a kamatfizetés elkerülésére:

- * A *muráhaba* újraeladási megállapodás a bank és a fogyasztó között. A bank megvásárolja a kívánt árut a fogyasztónak, majd költségeit hozzászámítva, magasabb áron adja tovább a fogyasztónak, de amíg az a teljes összeget ki nem fizeti a banknak, a tulajdonjog a banknál marad.
- * A *szalaf* (megállapodás) szerint a bank pénzt ad a vállalatnak, és cserébe olcsóbban jut hozzá a vállalat termékeihez. Ezeket azután a piacon eladva juthat hozzá a bank profitjához.

Az első, az iszlám előírásait követő kamatmentes pénzügyeteket biztosító bank 1963-ban Egyiptomban jelent meg (Mit Ghambir Savings Bank), 1971-ben azonban a kormány veszélyesnek ítélte a működését, és bezáratta. Az iszlám bankok nagyszámú megjelenésének időszaka a nyolcvanas évek volt; két fő helyszíne pedig Irán és Pakisztán, ahol a teljes bankrendszer iszlám alapokra próbálták helyezni. Iránban az átalakulás rohamléptekben ment végbe. Az iszlám forradalom győzelmét követően (1979) a bankokat néhány év alatt államosították. 1983-ban elfogadták a kamat-mentes banki tevékenységről szóló törvényt, és a bankok három évet kaptak tevékenységük „iszlamizálására”. Pakisztán esetében ugyan nem volt ilyen erős a külső kényszerítő erő, de a bankok itt is viszonylag gyorsan áttértek a kamatmentes működésre. A kormányzati ráhatás Pakisztán esetében is ösztönözte az áttérést.

Az elmúlt évtizedekben nem csupán az iszlám országokban nőtt meg az iszlám bankok jelentősége, hanem számos, az iszlám világon kívüli országban is megjelentek ezek a sajátos intézmények. Bár sokan szkeptikusan fogadták létüket és versenyképességüket a hagyományos bankokkal, a nyolcvanas években történt első megjelenésük óta talpon tudtak maradni, sőt, bővíteni is tudták hálózatukat.

Más országokban az iszlám bankok a hagyományos bankokkal párhuzamosan, azokkal versenyezve jelentek meg a pénzügyi piacon, ami jobb összehasonlítást tesz lehetővé valódi működőképességüket illetően. Jelenleg több mint 250 iszlám pénzügyi intézmény van jelen a világ mintegy ötven országában. Bár a legnagyobb ilyen intézményeknek Bahreinben, Katarban, Szaúd-Arábiában és Iránban van a székhelyük, megtalálhatók az Egyesült Államokban, Kanadában, számos európai országban és Ausztráliában is. A legjelentősebbek ez utóbbiak közül az Islamic Bank of Britain, a European Islamic Investment Bank és a kaliforniai székhelyű Lariba Bank. Az iszlám bankok által kezelt pénzügyi alapok összértéke meghaladja a 200 milliárd dollárt. A tisztán iszlám bankok mellett azonban egyre több vezető kereskedelmi bank (így a Citibank, a HSBC, a Deutsche Bank vagy a svájci UBS) is nyújt az iszlám előírásainak megfelelő pénzügyi szolgáltatásokat.

Az iszlám banki lehetőségek létezése nemcsak a hithű muszlimok számára teremt lehetőséget a pénzügyi életben való aktívabb részvételre, hanem mindenki számára bővíti a szolgáltatási palettát. Emellett jól példázza a különböző kultúrák együttélésének lehetőségét is. Az iszlám bank elterjedése és együttélése a hagyományos bankrendszerrel hozzájárul ahhoz, hogy az iszlám szabályaihoz ragaszkodó vállalkozások szabadpiaci körülmények között is sikeresen működhes-

senek, és ezáltal elfogadottabbá teszi a piacgazdasági működést ezekben az országokban.

2) GAZDASÁG, ÁLLAM ÉS ISZLÁM TÖRÖKORSZÁGBAN

A kapitalizmus viszonylag későn érte el az Oszmán Birodalmat. Bár már a 18. század végétől többé-kevésbé betagozódott a kapitalista világrendszerbe, de a soknemzetiségű (és sokvallású) birodalomban egészen a 20. század elejéig nem jött létre a „nemzeti polgárság”, amely a kapitalista rendszer alapját képezhette volna. Pontosabban elkezdett kialakulni, de elsősorban a nem muszlim népcsoportok (görögök, örmények, zsidók, levanteiek) körében. Az államhatalom nem képviselte érdekeiket, sőt, ezek a csoportok maguk is inkább a gyenge központi hatalomban voltak érdekeltek, amely az európai nagyhatalmak érdekei alapján cselekszik.

A 20. század elején a muszlim/török burzsoá réteg létrejötte felülről, az állam aktív szerepvállalásával történt meg. Ennek köszönhetően erős kapcsolat alakult ki az állam és a török burzsoázia között, amelyben az utóbbi alárendelt, függő szerepet töltött be.

Az állam gazdasági szerepvállalása hülámzóan alakult:⁸

- * 1923 és 1929 között a magánvállalkozásokra épülő modern gazdaság létrehozása volt a kitűzött cél;
- * 1930 és 1946 között az etatizmus jegyében az állam fokozott beavatkozása a gazdaságba;

⁸ Ayse Bugra felosztása, idézi Feroz (1998).

- * 1946 és 1960 között liberálisabb gazdasági rendszer került előtérbe;
- * 1960 és 1980 között ismét tervgazdasági kísérletek folytak;
- * 1980 után megkezdődött a liberalizáció.

Az Oszmán Birodalom szétesése után az új török nemzetállamnak komoly problémákkal kellett szembenéznie. A birodalom gazdaságilag legprosperálóbb részei elszádkadtak, s a török gazdaság alapvetően a mezőgazdaság termékeire építhetett. Az első lépések közé tartozott a földosztás, a nincstelen földművelők földtulajdonhoz juttatása.

A gazdaság talpra állítása mellett a társadalmi reform jelentette a legnagyobb kihívást az új nemzetállam számára. A török nemzetállam az 1930-as évektől nem tűrt semmilyen alternatív ideológiát a kemalizmus mellett. Számukra a technológia és a kultúra egy töről fakadt; az iparosítás tehát a nyugati normák átvételét is jelentette egyben.

A kemalizmus alapvetően az etatizmusra épül, az államot tekinti a modernizáció zászlóvivőjének. A gazdaságban ennek egyre nyilvánvalóbb megjelenése a nagy világválság után következett be, amikor a krízis hatására a harmincas évek elején a török agrártermékek piaca összeomlott. A török kormányzat 1934-ben a szovjet mintát alapul vevő tervgazdálkodást vezetett be.

A gazdasági stratégia alapját ekkor a nehézipar erőteljes fejlesztése jelentette. A program ugyan sikereket könyvelhetett el, mivel megteremtette a török nehézipar alapjait, a források egyoldalú koncentrációja azonban komoly károkat okozott a többi gazdasági ágazatnak. A piaci koordináció helyett az állam irányította a beruházásokat, amely így a tőkeszegény országban a tőkeintenzív ágazatok fejlesztését szorgalmazta, a szakképzett munkaerő viszont hiányzott ehhez, az alacsonyan képzett mun-

kaerőnek pedig alig jutott munkalehetőség. Létrejöttek a nagy állami vállalatok (törökül KIT), de a magánszektor nem szűnt meg. Továbbra is léteztek magánvállalatok, de ezek is többnyire erősen függtek az állam jóindulatától és támogatásaitól

A második világháborút követően az ország a Marshall-terv és a Truman-doktrína keretében komoly támogatást kapott az Egyesült Államoktól; ezzel párhuzamosan a NATO, az IMF és az OECD tagjává vált. Ennek is köszönhetően a háború utáni években a politikai és a gazdasági rendszerben is liberálisabb kurzus érvényesült. Többpártrendszer jött létre, és a Demokrata Párt 1950-es hatalomra kerülésével ismét napirendre kerülhetett az iszlám szerepének kérdése, mert a párt jelentős részben a vallásos vidéki parasztságra támaszkodott. A demokraták a korábbi iparfejlesztés helyett az agrárszektor támogatására helyezték a hangsúlyt.

Az ötvenes évek elején – részben a koreai háború miatt – a török exporttermékek (különösen az agrártermékek) iránt megnövekedett a kereslet, ami a török gazdasági növekedésre is pozitívan hatott. Az évtized végére azonban az exportkonjunktúra visszaesésével és a kedvezőtlenebb időjárás miatt a gazdaság lelassult. A kormányzat a választói bázis megtartása érdekében a kiadások visszafogása helyett az agrártermékek még magasabb szubvencionálása mellett döntött. Ennek hatására az infláció felpörgött, termék-hiány alakult ki a piacokon, és a fokozódó gazdasági problémák a politikai ellentéteket is felszínre hozták.

A politikai és gazdasági krízishelyzet kezelése érdekében a hadsereg beavatkozott, és a hatvanas évektől a központi hatalom ismét szorosabban fogta a gyeplőt. A gazdaságban 1963-tól, az első ötéves terv kezdetétől vált ismét erőteljessé az állami beavatkozás. E mögött azonban széles körű támogatás állt:

az ekkor kormányzó etatista Republikánus Néppárt mellett a nagyiparosok, sőt, a nemzetközi szervezetek (pl. az OECD) is támogatták a fejlesztési tervezés meghonosítását.⁹

A gazdaságfejlesztési politika sok más fejlődő országhoz hasonlóan elsősorban az importhelyettesítő iparosításra épített. A makromutatók alapján a fejlődés látványos volt: a GNP évi átlag hét százalékkal nőtt, az ipari termelés pedig még ennél is gyorsabb, évi átlag mintegy kilencszázalékos növekedést produkált. A támogatások és fejlesztési források a magánszektor esetében is az Állami Tervhivaltól függtek, ami az államtól való függés és a klientizmus továbbépülését eredményezte. Az agrárszféra viszont lényegében kimaradt a tervekből, mivel itt elvéve jutottak csak források a fejlesztésre. Az iparfejlesztés a hazai piac ellátására koncentrált, s feldolgozóipari export szinte nem létezett: az export a GDP négy százalékát tette ki, és ennek több mint kétharmadát is az agrártermékek adták. A külső egyensúly fennmaradásában fontos szerepet játszottak a vendégmunkások pénzhazautalásai és az európai piacokról beáramló tőke.

A hetvenes évek során – az olajválságok hatására – a legtöbb OECD-országhoz hasonlóan Törökországnak is szembe kellett néznie a gazdasági szerkezet átalakításának szükségességével. A reformok elodázásával és az importhelyettesítő stratégia erőltetésével azonban csak tovább súlyosbították a válságot.

Az iszlám szerepe is felértékelődött ebben az időszakban. Az 1950-es évektől kezdett kialakulni Anatóliában a földbirtokosok és a vallásos konzervatív kiskereskedők részvételével egy, az állami klientizmussal szembenálló réteg. Ez a réteg vált a bázisává a Necmittin Erbakan vezetésével a hetvenes években létrejövő iszlám alapú pártnak is,

amely – a két informális, de jelentős erővel bíró vallási közösség, a *naksibendik* és a *nurdzsuk* támogatásával – az 1973-as választásokon a szavazatok 12 százalékát szerezte meg.

A szekuláris állam legfőbb örének számító hadsereg nem állt élesen ellen a folyamatnak. A hetvenes években megerősödtek ugyanis a török politikai életben a baloldali erők, akik elsősorban a városi marginalizált rétegek támogatására számíthattak. A hatalom a baloldal leszerelésének egyik eszközét az iszlámban látta: az iszlám *umma*hoz (muszlimok közössége) tartozás és a török nacionalizmus keverékeként egyfajta török iszlám tudatot igyekeztek propagálni.

Ezt az áramlatot leginkább Turgut Özal személyesítette meg, aki az 1980-as katonai puccsot követően miniszterelnök lett. Turgut Özal, amellet hogy nyugat barát politikusnak számított, vallásos muszlim volt. Hosszú ideig élt az Egyesült Államokban. Úgy vélte, az amerikai típusú vállalkozó kedv és a technológiai innovációk mellett a vallás az a tényező, amely révén Törökország felveheti a versenyt a Nyugattal.

1983-ban az általa vezetett ANAP meg is nyerte a választásokat. Az ANAP ugyan nem volt iszlamista párt, de a gazdasági liberalizmus és a nacionalizmus mellett az iszlám értékeit is magáénak vallotta, sőt, külön iszlám platform is volt a párton belül. A gazdasági liberalizációt sürgető csoportok és az iszlámpárti erők között szent szövetség (*kutsal ittifak*) jött létre a párton belül közös céljaik elérésére, ami elősegítette az iszlámnak az államstruktúrán belüli fokozatos elfogadtatását is.¹⁰ Özal visszavonulása után azonban a párt ideológiája egyre kevésbé hangsúlyozta ezt a kötődését.

Az 1980 januárjában bejelentett gazdasági stabilizációs program alapvetően megvál-

⁹ Pamuk (2007)

¹⁰ Atasoy (2001)

toztatta az addigi elsősorban állami beavatkozásra és elzárkózásra építő gazdaságstratégiát. Az Özal miniszterelnök által vezetett kormány reaganai típusú programjának célkitűzései közé tartozott az állami szerepvállalás csökkentése a termelésben, a piaci viszonyok előtérbe helyezése, az importhelyettesítés helyett exportorientált stratégia, a külföldi befektetések erőteljes ösztönzése. Ennek megfelelően a kormány jelentősen támogatta az exportra termelést, átvállalva a vállalatok exportköltségeinek 30 százalékát, valamint kedvezményekhez juttatta őket az energia- és szállítási költségeket illetően is.

Az 1980-tól meginduló fejlődés meggyőzőbb volt, mint az előző két évtizedben elért eredmények. A gazdasági nyitás hatására virágzásnak indultak a magánvállalkozások, fellendült a turizmus és a külföldi beruházások is.¹¹ Az 1980 és 1983 közötti időszakban, amikor a világ összkereskedelme tíz százalékkal csökkent, a török export csaknem a duplájára nőtt. A folyó fizetési mérleg hiánya ugyanez idő alatt a GNP 4,9 százalékaról 3,2 százalékra, az infláció pedig 110 százalékról 30 százalékra esett vissza.

A nyolcvanas évek második felében – a belső kereslet gyors növekedésének, illetve a gazdasági irányítás hibáinak következtében – felerősödtek az egyensúlyhiány jelei. A hiányosan végrehajtott szerkezeti reformok miatt a veszteséges állami vállalatok finanszírozása óriási összegeket emésztett fel, aminek következtében az államháztartás deficitje egyre nőtt (1986-ben 3,5%, míg 1990-ben már 8%). Az infláció ismét tartósan 50 százalék fölé került, a gazdasági növekedés ugyanakkor látványosan lelassult.

A kialakult helyzet enyhítésére 1989-ben további nagyszabású liberalizáció kezdődött, melynek keretében lehetővé tették a külföldi

tőke szabadabb beáramlását. A deficit finanszírozását ez ugyan segítette, de a megjelent rövid távú (ún. forró) tőke sebezhetővé és kiszolgáltatottá tette az országot a külső válságok idején.

Nem véletlen, hogy Törökország stabil növekedési pályára állítása hosszú időn keresztül rendre kudarcot vallott. 1970 és 2001 között az egy főre jutó GNP évente átlagosan két százalékkal nőtt, ami messze elmarad a kelet-ázsiai 4,3 százalékos növekedéstől. Még árulkodóbb, ha az átlagtól való eltérést nézzük: ez a kelet-ázsiai egy százalékpontos értékkel szemben 2,2 százalékpont, ami a növekedés erőteljes ingadozására utal. Jellemzően néhány év dinamikus fejlődés után visszaesés következett; csak az elmúlt bő egy évtizedben háromra is sor került (1994, 1999, 2001); a GNP csökkenése 5-10 százalékos volt ezekben az években! A válságok kialakulásához hozzájárultak a pénzügyi intézményrendszer hiányosságai, és a rosszul működő bankrendszerből¹² adódó problémák is.

A nyolcvanas évektől kezdődően, majd a kilencvenes években egyre jobban érzékelhetően, több területen is megkérdőjeleződött a korábbi évek török modernizációs folyamata. Ez egyik oldalon az „erős állam” legitimációs válságaként jelentkezett. Törökországban, a modern köztársaság létrehozásától kezdődően az állam volt a modernizációs zászlóvivője. Ennek jegyében az állam a társadalomtól szinte függetlenül tevékenykedett. A kilencvenes években új szereplők, a modernizáció új nyelvezete jelent meg a török politikai életben. A hagyományos állam egyre kevésbé volt képes megfelelni a modern társadalmi és gazdasági kihívásoknak, s legitimációja fokozatosan csökkent.

¹¹ Ahogy Turgut Özal fogalmazta: „Szerencse, hogy nincs olajunk, mert így keményen meg kell dolgoznunk a pénzünkért.” (Akyol, 2006)

¹² Az állami bankok elsősorban a költségvetési hiányt finanszírozták, de a magánbankok is külföldi hitelek segítségével finanszírozták a kormányzatot. Monetáris kontroll sem létezett, s a kormányzat a pénzkínálat növelésével is a kormányzati kiadásokat finanszírozta.

Ezzel párhuzamosan jelent meg az alternatív modernizációs út/utak lehetősége, amelyek nem pusztán az elméletek szintjén jelentkeztek, de valós társadalmi folyamatok álltak mögötte. Az alternatív modernizáció erős kritikát fogalmazott meg a korábbi kemalista értékeken alapuló modernizáció túlzottan szekuláris-rationális megközelítésével szemben, ugyanakkor ez nem feltétlenül jelentett tőkeellenességet.

További változást hoztak a korábbiakhoz képest a globalizáció és az EU-csatlakozási folyamatra történő felkészülés kihívásai. A hidegháború végét követő új pozíció is hozzájárult a változásokhoz: míg korábban a nyugati szövetség oldalszárnyát jelentette Törökország, az új geopolitikai helyzetben a Balkán, a Kaukázus, a Közel-Kelet és Közép-Ázsia irányába is regionális hatalmi pozícióba került.

Az 1980-ban megkezdődött gazdasági liberalizáció egyik legfontosabb következménye a gazdaság exportorientáltságának előtérbe kerülése volt. Az 1980-as hárommilliárd dollárról 2005-re 70 milliárd dollárra nőtt az export, ami a GDP 20 százalékát teszi ki. A növekedés elsődleges hordozói a textilipar, az acélipar, a járműgyártás és más feldolgozóipari tevékenységek, amelyek az export 90 százalékát teszik ki. A termelésben kulcsszerepe van az ún. *anatoliai tigriseknek*, ezeknek a viszonylag kicsi, de a külső piacokon versenyképes anatoliai vállalkozások, amelyek a liberális gazdasági viszonyok között prosperálnak, állami támogatás nélkül is. Új ipari körzetek alakultak ki olyan területeken, ahol korábban viszonylag elmaradott, részben agrártermékekre, részben a hagyományos kézművesiparra épülő gazdaság volt jellemző.¹³ Az ipari hagyományok biztosították a munkaerőt; a szakszervezetek hiánya ugyanakkor alacsony bérekkel járt. A legtöbb vállalkozás családi vállalkozásként

indult, állami támogatás és többnyire külföldi tőke nélkül.¹⁴

Ezeknek az anatoliai vállalkozásoknak a megerősödése magával hozta az általuk támogatott politikai erők erősödését is. Necmettin Erbakan a hetvenes évek után ismét kormányzati szerephez juthatott. 1995-ben pártja, a Refah a legtöbb szavazatot érte el a választásokon,¹⁵ és 1996 júniusában koalíciós kormány élén a miniszterelnöki posztot is megszerezte. Erbakan azonban nem volt a kereskedelmi liberalizáció híve, inkább a korábbi belső piacra termelő iparosítást és a piacok védelmének erősítését támogatta. Ebből is adódott, hogy az Európai Unióhoz való közeledésnek sem volt elkötelezett híve, s a vámuniós szerződés megkötését elleanezte. Az iszlám erők amúgy is meglehetősen negatívan viszonyultak Európához és általában a Nyugathoz, ami mögött a gazdasági érvek mellett elsősorban ideológiai okok húzódtak. Az EU-t keresztény klubnak tekintik, amelyhez a csatlakozás, ahogy Erbakan fogalmazta, a török történelem, civilizáció, kultúra és szuverenitás elárulása lenne.¹⁶ Abdullah Gül, a jelenlegi köztársasági elnök, aki pedig az iszlám erők reformszárnyához tartozott, 1995-ben még úgy nyilatkozott, hogy az EU a gazdagok klubja, és ha Törökország csatlakozik, a külföldi tőke megszállja az országot, és felvásárolja az egész török ipart.

Bár a koalíciós kormány viszonylag kevés teret engedett Erbakannak korábban hangoztatott elképzeléseinek megvalósítására, a hagyományos elit nyomására a hadsereg 1997-ben a szekuláris államberendezkedést fenyegető iszlám térnyerés miatt lemondatta Erbakant, majd pártját, a Refah-ot is betiltot-

¹⁴ Az Európában dolgozó vendégmunkások hazautalt tőkéje ugyanakkor forrást biztosított ezen vállalkozásoknak. Erről még a későbbiekben.

¹⁵ Az 550 parlamenti helyből 158-at szerzett meg a Refah.

¹⁶ Kilinc (2005)

¹³ Gaziantep, Denizli, Kayseri, Malatya, Konya stb.

ták, vagyonát elkobozták, vezetőit évekre eltiltották a közéleti szerepléstől.¹⁷

A kilencvenes évek végén, az újjászerveződés idején alapvető változások mentek végbe a török iszlamizmuson belül. Az iszlamisták között egyre erősebbé vált az EU-integráció előnyeit hangsúlyozó csoport. Az iszlamisták háttérét adó gazdasági csoportok érdekelték voltak a gazdasági reformokban, mivel az európai piacok megnyitása kitágította exportlehetőségeiket. Politikai szempontból ugyanakkor az EU által megkövetelt demokratizálási követelmények jelentettek előnyt számukra: korlátozták a hadsereg beavatkozási lehetőségét a politikai folyamatokba, a szólásszabadság és az emberi jogok tiszteletben tartása lehetővé teszi az iszlamisták erőteljesebb közszereplését.

Érdekes módon a hagyományos, szekuláris elit ugyanakkor egyre szkeptikusabban néz Európára és a globalizációra egyaránt. Ez érthető is, mert a kemalizmus 19. századi nacionalizmusa és etatizmusa egyre kevésbé EU-komform. Ahmet Sezer, még köztársasági elnökként mondott egyik beszédében Atatürk politikáját méltatta, amit a más országoktól való gazdasági függetlenség vezérelt. Éppen emiatt Törökországnak ellen kell állnia a globalizáció térnyerésének, hiszen az valójában a kolonializálás egy formája, amikor a gyarmatosítók nem fegyverrel, hanem a gazdaságon keresztül szerzik meg a hatalmat.¹⁸

Az Erbakan által új néven létrehozott iszlamista pártot, a Fazilet (Erény) Pártot 2001-ben tiltották be. Így a választások előtt

¹⁷ A párt betiltása az Európai Emberi Jogi Bíróságot is megjárta, amely végül 2001-ben indokoltan találta a betiltás jogosságát, mivel a Refah a bíróság véleménye szerint is veszélyeztette a török demokráciát. A bíróság döntésének megalapozottságát azonban igen sokan megkérdőjelezték, mert az nem a párt alapszabályára vagy valós tevékenységére alapozódik, hanem a párt néhány képviselőjének megnyilatkozására.

¹⁸ Akyol (2005)

újra kellett szerveződniük az iszlamista erőknél. A növekvő különbségek miatt végül szétvált az iszlamisták két irányzata. A közélettől ismét eltiltott Erbakan és konzervatív beállítottságú követői Recai Kutan vezetésével megalakították a Saadet (Boldogság) Pártot, míg a reformista erők a nagypolitikától szintén eltiltott Erdoğan és Abdullah Gül vezetésével az Igazság és Felemelkedés Pártját, az AKP-t. A 2002. novemberi parlamenti választásokon a Saadet 2,5 százalékot ért el, az AKP pedig 34,2 százalékos eredményével megnyerte a választásokat.¹⁹

Az AKP sikerének egyik titka az volt, hogy támogatókat tudott szerezni a neoliberális globalizációs folyamat győztesei és vesztesei között is. Valójában leginkább egy harmadik utas modern szociáldemokrata pártra hasonlított, amely a piac előnyeit hangsúlyozza, az állam átalakítását szorgalmazza a fejlesztő-beavatkozó állam helyett a szabályozó állam irányába, és amely ugyanakkor a társadalmi igazságosságot a szíven viseli.

2.1. Javuló feltételek, biztató kilátások

A 2001-es óriási válságból való kilábalás, a szükséges és immár elkerülhetetlen reformok megkezdése Kemal Derviş nevéhez fűződik, akit az akkori török kormány hívott haza a Világbanktól és nevezett ki gazdasági miniszterré. Az IMF segítségével kidolgozott tervet azonban a hatalomra került AKP is folytatta, így az elért eredmények politikai szinten hozzájuk köthetők. És az eredmé-

¹⁹ A Törökországban érvényes tízszázalékos limit miatt mindössze két párt jutott be a parlamentbe, az AKP mellett a 19,4 százalékot elért balközép CHP. A parlamenti mandátumokon is ez a két párt osztozott, s az AKP így a mandátumok kétharmadával abszolút többséghez jutott. Ekkora parlamenti ereje még egy pártnak sem volt a modern török történelemben.

nyek egyelőre igen meggyőzőnek mondhatók. Az elmúlt öt évben a hat százalék fölötti gazdasági növekedés, a dinamikusan bővülő export, a hosszú idő után normális mederbe terelt infláció, a megkezdett privatizáció, az évi tízmilliárd dollár fölötti működőtőke-beáramlás mind azt látszanak igazolni, hogy Törökország az új évezred elején végre stabil növekedési pályára állt. Minek köszönhető ez a siker?

- * A politikai környezet az utóbbi években kedvező változáson ment át. Annak ellenére, hogy a politikai intézményrendszer meglehetősen centralizált volt, a politikai megosztottság, a gyenge koalíciók a korábbi években lehetetlenné tették bármilyen politikai program következetes megvalósítását. A 2002-ben megalakult új egypárti kormány, kétharmados parlamenti többséggel a háta mögött jóval hatékonyabb irányításra volt képes.
- * A szigorú fiskális és monetáris politika és a rugalmas árfolyamrendszer megnövelte a Törökországba vetett bizalmat, ami az államkötvények csökkenő kockázati prémiejében is megmutatkozott. Az 1999-es válságot követő stabilizációs program rögzített árfolyamot alkalmazott, ami 2001-ben teljesen elveszítette hitelét, ezért 2001 után lebegő árfolyamra tértek át. Ez elősegítette azt is, hogy a nemzeti bank az árstabilitásra tudjon koncentrálni, ami meg is hozta az eredményét.
- * Az inflációt hosszú évtizedek sikertelen próbálkozásai után ismét egy számjegyre tudták csökkenteni. Az elmúlt évek gazdaságpolitikájának egyik legnagyobb sikere volt az infláció leszorítása, ami 2004-ben 9,3 százalékra 2005-ben pedig 7,7 százalékra esett vissza.
- * A végrehajtott strukturális reformok (elsősorban a pénzügyi szektorban és a közszférában) nagymértékben javították a gazdaság működési feltételeit. A növekedést a magánszektor generálta, míg a szigorú költségvetési politikának köszönhetően a közszféra fogyasztása és beruházásai csökkentek.
- * A termelékenység jelentősen nőtt. Bár a líra erősödése az elmúlt években teljesen eltüntette a 2001-es nagyarányú leértékelődés exportáramokra kifejtett kedvező hatását, a termelékenység növekedésének köszönhetően megmaradt a kedvező versenyhelyzet. Az exportban egyre jelentősebb súlya van a magas hozzáadott értékű és technológia-intenzív termékeknek (gépjármű, elektromos és elektronikai termékek).
- * A külföldi működő tőke (FDI) szerény mértékű beáramlásának évei után 2005 a kiugrás éve volt, jelentős részben a megindult privatizációnak köszönhetően. A 19 milliárd dollárnyi FDI 72 százaléka privatizációhoz kapcsolódik: a Turk Telecom 55 százaléka 6,6 milliárd dollárért kelt el, de a TUPRAS (állami olajvállalat) és az Eregli Demir Celik (acélipari vállalat) magánosításával is kiugróan nagy bevételre tettek szert. A privatizáció mellett ötmilliárd dollárnyi egyéb FDI is érkezett török magáncégekbe, a bankszektorba, illetve zöldmezős beruházásként.

A számunkra leglényegesebb kérdés most az, hogy hogyan épült be és alakította át a török gazdaságot az iszlám térnyerése, s mely területeken a legszembeötlőbb és a legjelentősebb a bekövetkezett változás. Ennek kapcsán négy területet, (i) a vállalati rendszert, (ii) a pénzügyi rendszert, (iii) a vallási közösségek szerepét, illetve (iv) az ún. zöld pénzek kérdését tekintjük át.

3) AZ ISZLÁM GAZDASÁGI TÉRNYERÉSÉNEK FŐ ELEMEI

3.1. A török vállalati rendszer átalakulása

A török vállalati rendszer súlypontját hosszú időn keresztül az állami vállalatok jelentették. Az 1930-as években a magánszektor gyenge volt, s az újonnan létrejövő állami vállalatok révén az állam a legtöbb gazdasági szektort befolyásolni tudta. A II. világháborút követően néhány nagyobb, családi alapon szerveződő konglomerátum (ipari, kereskedelmi, olykor banki funkciókat is ellátó vállalat) is kifejlődött, és egyre jelentősebb szerephez jutott a gazdaságban. A hatvanas évektől ismét az állam dominált, az iparosítás eme aranykorában az állami vállalatokat a gazdasági fejlődés motorjaként képzelték el. Ebben az időszakban a feldolgozóipari kibocsátás közel felét ezek a vállalatok adták. Később azonban egyre inkább súlyos teherré, a deficit fő forrásává váltak, szerepük és jelentőségük háttérbe szorult a termelésben. A problémák fő forrása a magas koncentráltóság és a versenytársak hiánya volt, illetve az ezzel együtt járó alacsony termelékenység.

A veszteséges állami szektor reformjára már a nyolcvanas évek során is történtek próbálkozások, ezek azonban meglehetősen korlátozottak voltak, és így hatástalannak bizonyultak. A nagyszámú állami vállalat szubvencionálása óriási összegeket emésztett fel, s a laza fiskális politika miatt az ország költségvetési deficitje rendre 8-10 százalék

körül alakult. A támogatások egy részét megpróbálták átcsoportosítani a veszteséges nagyvállalatok helyett a rugalmas és exportképes kis- és középvállalkozások piaci lehetőségeinek javítására.

A hetvenes, nyolcvanas években a magánkézben lévő nagyvállalatok egyre határozottabban emelték fel a hangjukat a túlzott állami beavatkozás, az államtól függő támogatási rendszerek, a túlszabályozott gazdaságirányítás ellen. A TÜSIAD (Török Gyár- iparosok és Üzletemberek Szövetsége) 1971-ben jött létre a 12 legjelentősebb török vállalkozó összefogásával. A társulás célja, hogy a török életszínvonalat és az ipart a nyugati színvonalra emelje. Korábban a TOBB, a gyakorlatilag állami irányítás alatt lévő Török Kamara- és Tőzsdeunió hivatott összefogni az összes gazdálkodó szervezetet. A TÜSIAD ezzel szemben valódi érdekvédelmi szervezet volt, amely a nagyipar ágazati érdekeit védte, de gazdasági és társadalmi kérdésekben is hallatta a hangját.

Az alapítása óta jelentős változáson ment át a TÜSIAD, már közel 1500 vállalat képviselteti magát általa. Tagsága a gazdaság legkülönbözőbb szektorait képviseli; a vállalkozások a török GDP és export több mint egyharmadát adják, így a legerősebb érdekérvényesítő szervezet Törökországban, és Isztambulra, valamint környékére összpontosul. A TÜSIAD Ankara mellett Brüsszelben és Washingtonban is tart fent állandó képviselést.

A TÜSIAD a gazdasági liberalizációért szállt síkra, s politikai céljai nem voltak. Támogatta az 1980-as katonai puccsot, mivel ezzel látta biztosíthatónak a gazdasági reformok véghezvitelét. Manapság azonban az európai típusú demokratizálásért és az emberi jogok tiszteletben tartásáért száll síkra a TÜSIAD legutóbbi időkben megjelent kiadványaiban is ez dominál. Emellett a globalizáció lehetőségeinek kihasználására

buzdít, és a török EU-csatlakozást is támogatja (például egész oldalas hirdetéseket jelentet meg európai lapokban a török tagság támogatása érdekében). A TÜSIAD a nyugati típusú modernizáció, a liberális gazdasági-társadalmi modell törökországi szószólója. Az állam túlzott gazdasági beavatkozását elutasítja, a globalizációnak a gazdasági szereplők felfogását (stílus, ízlés, kinézet, fogyasztásorientáltság) befolyásoló elemeit nem ellenzi.

Az arisztokratikus, a „fehér török” TÜSIAD-ból kimaradó vállalkozások a kilencvenes évek elején több szervezetet is létrehoztak érdekeik képviselőjére. A MÜSIAD²⁰ 1990-ben jött létre néhány fiatal vállalkozó kezdeményezésére (az ismertebbek közülük Erol Yarar, Ali Bayramoğlu, Natic Akyol és Abdurrahman Esmerer). Célja egy *high tech* iparágakkal bíró, versenyképes, fejlett ország létrehozása, amely azonban nem áldozza fel nemzeti és erkölcsi értékeit.

A MÜSIAD kis- és középvállalkozókat tömörít, elsősorban közép- és kelet-anatóliai városokból, tehát az ország legszegényebb régióiból. Másfél évtized alatt a legnépesebb üzleti szervezetté vált, több mint 10000 tagjával. Húsznál több országban van képviselője, mert a résztvevő vállalkozások jelentős része exportra termel. A főbb szektorok a textilipar, az építőipar, a gépgyártás, az elektronika, az élelmiszeripar és a szolgáltatások. A szervezet képviseli a tagvállalatok érdekeit, illetve különböző eszközökkel támogatja is azokat. Különösen a szíven viseli az anatóliai kis- és középvállalkozások növekedési- és exportlehetőségeinek javítását:

tartományi és országos szinten hálózatok létrehozását, az információhoz jutás elősegítését, tréningek és továbbképzések szervezését, mivel többségük nemhogy külföldön nem járt, de a szomszéd tartományokban sem.

A MÜSIAD név a *Müstakill İş Adamları Derneği*, azaz a Független Üzletemberek Szövetsége elnevezés rövidítése, de sokan a Müstakil (független) helyett a Müslümant sejtik a név mögött. Valóban, a szövetség alapvetően az iszlám értékekre épít. Igen erős a bizalmi viszony a tagvállalatok között, amelyek így hálózatot alkotnak a török gazdaságon belül. Ennek az erős kötődésnek köszönhető, hogy a MÜSIAD ma már a TÜSIAD-nak a török gazdaságban korábban meglévő vezető szerepét is megkérdőjelezi.

A MÜSIAD iszlám gyökereit támasztják alá kötődése különböző vallási közösségekhez és kiterjedt kapcsolatai az iszlám politikai erőkhöz (Jólét Párt, AKP). Emellett hivatalos alkalmakkor nem szolgálnak fel alkoholos italokat, és megünneplik a muszlim ünnepeket. A szervezet jól példázza ugyanakkor a modern nyugati gazdasági racionalitás és az iszlám értékek összeegyeztethetőségét, a szabad kereskedelmi kapitalizmus, és az iszlám identitás harmonikus együttélését. Célja nem pusztán gazdasági, de szélesebb értelemben társadalmi, sőt morális is: a gazdasági és technológiai haladást a szellemi értelemben vett fejlődésnek is kísérnie kell, hiszen a nyugati típusú kapitalizmus, illetve a kemali modernizáció is elhanyagolta a fejlődésnek ezt az oldalát. Az iszlám értékekre épít, így a bizalom, a szolidaritás, a közösségi érdek prioritása az egyéni érdek felett alapvetőek számára.

Erol Yarar, a MÜSIAD első elnöke szerint a távol-keleti gazdasági modell sikeressége is jelentős részben a helyi hagyományokra, a közösségi értékek előtérbe helyezésére épített, nem a nyugati individualitást próbálta

²⁰ A MÜSIAD-hoz hasonló İŞHAD-ot (İş Hayati Dayanışma Derneği) 1993-ban hozták létre Isztambulban. Közel 500 tagja van az építőipar, a textilipar, az élelmiszeripar és a gépipar képviselőjében. Célkitűzései hasonlóak a MÜSIAD-hoz. A társaság a Fethullalcihoz köthető.

lemásolni. Yarar szerint nem véletlen, hogy a 21. század küszöbén a távol-keleti térségbe tevődik át a világgazdaság centruma. Ez, véleménye szerint, három tényező együtthathatásának köszönhető: a kis- és középvállalkozások szerepének növekedésének, a családi értékek fontosságának és a vallásnak. Az erős kulturális identitás adott önbizalmat és erőt ezeknek az országoknak a sikerekhez, és az általa sokat bírált nyugati civilizáció meghaladásához. Szerinte ugyanis a karteziánus, racionalista filozófiára épülő nyugati civilizáció káoszba sodorta az egyéni és a társadalmi életet is, mivel elutasította a számára nem fontos értékeket: a vallási értékeket felülírta a szekuláris erkölcsiség. Ez azonban szükségszerűen az igazságtalan kapitalizmushoz vezetett. A küzdelem ez ellen a kapitalizmus ellen szilárd erkölcsi alapokra építve és gazdaságilag megerősödve lehetséges.²¹

A MÜSIAD is támogatja Törökország EU-csatlakozását, elsősorban a gazdasági racionalitás okán. A globalizáció pozitív hatásait, így a gazdasági nyitottságot, a jobb külkereskedelmi lehetőségeket is értékeli, hiszen ez alapot ad az iszlám gazdaság fejlődésének is. Az iszlám alapokon álló üzleti társaságok igen aktívak mind a Balkánon, mind Közép-Ázsiában.

A MÜSIAD által képviselt iszlám kapitalizmus tehát eltér a TÜSIAD liberális kapitalizmus felfogásától. A két gazdasági érdekcsoport alapvető érdekei azonosak: stabil kormányzat, EU-tagság, jó kapcsolatok a fő piaccal, a Nyugattal. A hasonló üzleti érdekek áthidalják a két csoport közötti ellentéteket.

A MÜSIAD szoros kapcsolódása az iszlamista pártokhoz jól nyomon követhető. Az 1994-es önkormányzati választásokon a Refah Párt jó eredményeket ért el, amiben jelentős szerepe volt a MÜSIAD-hoz tartozó

vállalkozások támogatásának is, különösen az anatóliai régióban. Az 1995-ös parlamenti választások eredményeképpen a Refah Párt kormányzati pozícióba jutott, ami tovább erősítette a MÜSIAD szerepét. Erbakan a kemalista elithez kötődő régi klientúra-rendszer és vállalati támogatói háttér ellen-súlyozására egy újfajta klientúrát kezdett kiépíteni, amely erősen épített a MÜSIAD-ban is résztvevő vállalkozásokra. Hatalomra jutását követően demonstratívan a muszlim országokat (Líbia, Egyiptom, Irán) érintő körútra indult, amelyre a MÜSIAD képviselői is elkísérték, és új üzleti kapcsolatokat építettek ki, szerződéseket kötöttek. A muszlim üzleti körökben iszlám autógyártásról, repülőgyártásról álmodoztak, amelyek megalapozzák az iszlám civilizáció új virágkorát.

A hagyományos politikai elit és az egykori befolyását féltő hagyományos gazdasági elit egyre inkább féltette korábbi pozícióit. Miután 1997 júliusában lemondatták az iszlamista vezetésű kormányt, majd a Jólét Pártot betiltják, a MÜSIAD-hoz tartozó vállalkozásokra is fokozottan kiterjedt a hivatalos szervek figyelme. Az iszlám pénzügyi szervezeteket azzal vádolták, hogy 250 millió dollárnyi összeget juttattak államellenes iszlám tevékenységek támogatására. Emellett a két legnagyobb MÜSIAD-céget, a Kombassan és a Yimpas vezetőit szintén hasonló tevékenységgel vádolták meg. A hadsereg felbontotta a szerződését számos korábbi beszállítójával, így az Ülker élelmiszer-ipari vállalattal, és sajtóértesülések szerint egy 100 céget tartalmazó fekete listát is összeállítottak az iszlámot támogató vállalatokról. 1998-ban a Nemzetbiztonsági Bíróság (DGM) törvénysértésre hivatkozva a MÜSIAD bezárását rendelte el, és Erol Yarart, a szervezet elnökét gyűlöletkeltéssel vádolta.

Nem lehet persze egyértelműen elkülöníteni az iszlamista tőkecsoportokat és vállalala-

²¹ Maigre (2005)

tokat a szekulárisaktól, hiszen az előbbieket is ugyanazon közegben működnek, nincs speciális muszlim viselkedési szabályzat, ami alapján egyértelműen megkülönböztethetők lennének. Még a kamatfizetés, illetve a speciális iszlám bankok használata sem tekintendő ilyennek, mert ez a szabály is értelmezési kérdéseket vet fel, nem mindenki értelmezi azt szigorúan.

A méretbeli különbségek sem meghatározók, bár az anatóliai tigriseket nagyrészt kisebb, családi alapú vállalkozások alkotják, s számos „muszlim nagyvállalat” is létrejött az elmúlt időszakban. Ilyen például a *Kombassan Holding*, amelynek alapjait 1989-ben hozta létre Hasim Bayram, aki korábban tanárként dolgozott. A kezdetben nyomdai tevékenységgel és csomagolástechnikával foglalkozó cég mára egy 50 céget magában foglaló *holdinggá* alakult, amely szinte minden jelentősebb szektorban (autó, elektronika, építőipar, élelmiszer, textil, olaj, kiskereskedelem) jelen van. Törökország mellett Németországban és az Egyesült Államokban is jelentős érdekeltségei vannak. A kezdeti gyors növekedés forrása a németországi vendégmunkások hazautalásaiból származott: részvényeket adtak a tőkéért cserébe, így a *Kombassan* hamarosan 30 ezer részvényessel és jelentős tőkével rendelkezett. A *Kombassan*hoz tartozó *Afra* szupermarketlánc a német *Aldi* lánc üzleti modelljét vette át, és alkalmazza. A *Kombassan* támogatta 1996-ban *Erbakan* anatóliai kampányát, és 2001-ben az *AKP*-t is jelentős összegekkel támogatta. Szintén jellemző a *Tekbit Giyim* esete, amely 1992-ben jött létre, egy piaci rés kitöltésével: a hagyományos viselethez ragaszkodó muszlim nők számára készít divatos ruhákat. Jelenleg több mint 600 üzlete van Törökországban és szerte Európában.

3.2. Iszlám pénzügyi intézmények Törökországban

Az iszlám pénzügyi intézmények terjedése is hozzájárult ahhoz, hogy az iszlamista irányultságú pártok elfogadóbbá váltak a fennálló rendszer irányába. Ennek folyamánként a bankok terjedése erősítette a mérsékelt, liberálisabb erők térnyerését az iszlamisták között. Az *AKP* 2002-es választási győzelmében nagy valószínűséggel az iszlám pénzügyi köröktől támogatása is kulcsszerepet játszott.

Törökországban 1983-ban, a *Turgut Özal* miniszterelnöksége alatt végrehajtott pénzügyi liberalizációt követően kezdheték meg működésüket az iszlám pénzügyi intézmények. Az intézkedés két célt szolgált: bevonni a gazdaságba azokat a forrásokat, amelyek eddig – a kamattilalomhoz való ragaszkodás miatt – kívül maradtak a gazdaság körforgásából, és otthon a „párnákban” vagy ékszekerekben és egyéb módokon őrizték; a másikkok a külső források pótlólagos bevonása volt, mert a tőkében gazdag öböl menti olajtermelők is többnyire ragaszkodtak az iszlám előírásaival kompatibilis pénzügyi módokhoz. Az azóta alakult hat intézményből (speciális pénzügyi társaságok) az első három külföldi iszlám bankok kezdeményezésére, kisebbségi török partnerek bevonásával jött létre. A további három viszont kizárólag török tőke bevonásával alakult.

Az 1985-ben létrehozott *Al Baraka Türk* (ABAT) az 1982-ben alapított szaúdi *Al-Baraka Beruházási és Fejlesztési Társaság* leánycége volt. A szaúdi társaságot *Szaleh Kalel sejk* hozta létre, aki szoros barátságot tartott fenn *Korkut Özallal*, a török miniszterelnök testvérével.

A *Faysal Finans Türk* (FFK) az ABAT-tal együtt alakult, alaptőkéjének 90 százaléka szintén szaúdi kézben volt, a Mohammed Faysal által 1981-ben alapított Dár al-Mál al-Iszlámi révén. Majd 1998-ban a török Kombassan vásárolta meg 40 millió dollárért a társaság tulajdonjogát. 2001-ben egy amerikai *joint venture* csoport és a török Ülker élelmiszer cég vette át, és *Family Finansra* változtatta a nevét.

A *Kuveyt Türk Evkaf Finans* 1989-ban kezdte meg a működését, 68 százalékos külföldi – kuvaiti – tőke részvételével. A török tulajdonos a Türkiye Vakiflar Bankasi volt, amely az oszmán időkből származó jótékonyági alapokat kezelte. Az intézmény elsősorban az újonnan létrejövő textilipari vállalkozások számára nyújtott hosszú távú eszközöket.

Az *Anadolu Finanst* már kizárólag török vállalkozók hozták létre 1991-ben, fő tulajdonosa az Istikbal Mobilya Group volt, majd 1999-ben eladták a Boydak családnak.

Az *İhlas Finanst* 1995-ben alapította az İhlas Holding, mely tulajdonosa, Enver Oren révén valójában az İşikçilar közösség érdekeltiségébe tartozott. A gyors növekedésnek köszönhetően két év alatt 35 fiókot nyitottak. Az isztanbuli tőzsdén is jegyezték a társaságot. A társaság pénzügyi problémái 2000-ben kezdődtek, az İhlas Finans által támogatott társaságok (amelyek az İhlas Holding tagjai voltak) nem jól használták fel a kapott hiteleket, ami a pénzügyi társaságot is egyre nehezebb helyzetbe sodorta. 2001-ben a török bankfelügyelet bejelentette az İhlas csődjét, és átvette a társaság fölötti irányítást, kifizetve a hitelezők és a számlatulajdonosok igényeit.

Az *Asya Finanst* 1996-ban alapította a Fethullahci, 254 kisztrészes a tulajdonosa. Az Asya egyik kitűzött célja volt a közép-ázsiai türk köztársaságok gazdasági fejlődésének támogatása.

1995 és 1997 között az iszlamista vezetősű kormány kedvező környezetet biztosított az őket választási győzelemhez segítő társaságoknak, majd 1997-től, a Refah Párt betiltása után számos eljárást indítottak ellenük. Az iszlám banki szolgáltatást nyújtó társaságok 1999-ben, az új banktörvénnyel válhattak hivatalosan a bankrendszer részévé, mert korábban az 1983-as speciális szabályozás vonatkozott rájuk. Ez alapján a társaságok könnyített szabályokat élvezhettek. Például a központi bankban tartandó kötelező tartalékuk alacsonyabb volt, mint más bankok esetében.²² 2001-től az állami betétgaranciát is kiterjesztették ezen intézményekre. A kormányzat 2005-ben lehetővé tette az iszlám előírásaival kompatibilis ún. *szukúk* kötvények kibocsátását, korábban ugyanis nem lehetett ilyen típusú kötvényeket kibocsátani.

Az iszlám bankok (pénzügyi szolgáltatók) piaci részesedése jelenleg 2-3 százalék körül van, tehát egyelőre nem váltak a pénzügyi piac meghatározó szereplőivé. Az elmúlt évek növekedési mutatói azonban meghaladták a kereskedelmi bankokét, és láthatólag növekvő igény van Törökországban az iszlám típusú befektetések iránt. Bár a török kereskedelmi bankok számára nem engedett meg ilyen jellegű pénzügyi eszközök bevezetése, a külföldi tulajdonú bankokra ez a korlátozás nem vonatkozik. A HSBC például egy 100 millió dolláros *muráhaba* hitelt nyújtott a Turkcell mobilszolgáltatónak, és hasonló hitelt nyújt az Atatürk Nemzetközi Repülőtér bővítésére.²³ A török bankok közül a BNP Paribas Bank résztulajdonában levő Türk Ekonomi Bankasi volt az első, amelyik – akkor még az érvényes szabályozásokat megkerülve – *szukúk* típusú, annak minden elemében megfelelő, bár más elnevezést viselő

²² A musáraka és mudáraba után csak egy százalék, a többi esetében 10 százalék, szemben a kereskedelmi bankok 10-15 százalékos tartalékrátájával. (Jang, 2005: 5)

²³ Banking in Turkey (2005)

kötvényeket bocsátott ki. Az iszlám típusú befektetési lehetőségek élénkíthetik a más muszlim országokból, ezen belül is elsősorban az öbölbeli országokból a tőkebeáramlást.

Az iszlám politikai pártokkal való személyes összefonódások mellett Jang érdekes összefüggést mutat ki az iszlám pénzügyi társaságok bankfiókjainak száma és az iszlám pártok által elért választási eredmények között.²⁴ Általánosságban kimutatható, hogy azokban a régiókban, amelyekben emelkedett az iszlám bankfiókok száma, az iszlamista pártok támogatottsága is emelkedett. A 2002-es választások kapcsán az látható, hogy az AKP támogatottságával szorosabb korreláció állt fenn, mint a konzervatív Saadet Pártéval.

A reformista iszlamisták és a bankok közötti kapcsolatot mutatja, hogy Erdoğan számos iszlám banki háttérrel rendelkező embert nevezett ki a gazdaságirányítás kulcspozícióiba, így a pénzügyminiszter, Kemal Unakitan az al-Baraka vezetőségi tagja volt. A nemzeti bank élére a köztársasági elnök vétója miatt nem tudta kinevezni hasonló háttérű jelöltjét.²⁵

3.3. A szúfi rendek és a gazdaság

A *szúfi* rendek elsősorban az emberek erkölcsi megújulására helyezik a hangsúlyt, és nem a világot vagy annak politikai, netán gazdasági berendezkedését akarják megváltoztatni. Tehát nem alternatív gazdasági modellt vagy gyakorlatot akarnak létrehozni a piacgazdasággal szemben. Arra azonban – talán némileg meglepő módon – bízhatnak, hogy a muszlimok aktívabban vegyenek

részt a globális gazdaságban, persze saját erkölcsi alapelveik betartása mellett. A közösségükhöz kötődő embereket is arra biztatják, hogy bátran vállalkozzanak, és kapcsolati hálózatuk révén támogatni is tudják őket ebben. A *szúfi* rendek által létrehozott kis közösségek láthatatlan iskolákként is működnek, s fontos szerepük van a helyi termelők továbbképzésében. Az egyén erkölcsi megújulását szorgalmazó tanok egyfajta iszlám munkaetika kialakításához is hozzájárulnak.

A *Nakşibendî* és a *Nurcu* közösséghez számos jelentős üzleti *holding* kapcsolódik ma már, amelyek nemcsak Törökországban tevékenykednek, de Németországban, a Balkánon, a Közel-Keleten, a közép-ázsiai országokban és az Egyesült Államokban is aktívak.

A *Nakşibendî* rend segítette elő például az Ozal és Topnas családok kereskedelmi és beruházási tevékenységét a közel-keleti térségben. A Server Holding, amelynek 38 vállalata a legkülönbözőbb gazdasági szektorokban tevékenykedik, közvetlenül is kapcsolatban van a renddel.²⁶

A Nurcu mozgalom egyik ágához, az Enver Oren által létrehozott İşikçilar közösséghez köthető egy másik üzleti csoport, az İhlas Holding. Érdekeltségei a médiától a pénzügyi és biztosítási ügyeken át az iparig (autóipar, elektronika, gépgyártás, élelmiszer, építőipar) terjedtek. A *holding* 2001-ben csődbe ment.

A szintén a Nurcuhoz köthető *Gülen csoport* (vagy Fethullahci) az egyik leggazdagabb és leggyorsabban bővülő iszlám közösség Törökországban; az Asya Finance mellett az Isik Biztosító is az ő tulajdonukban van. Emellett számos iskolát alapítottak Törökországban és a világ más országaiban is (elsősorban a közép-ázsiai volt szovjet tagköztár-

²⁴ Jang (2003)

²⁵ Rubin (2005)

²⁶ Atasoy (2005)

saságokban). A több mint 20000 iskolából 250 középiskola, hét egyetem (ebből öt külföldön).

A közösség alapítója Fethullah Gülen egykor állami alkalmazásban lévő imám volt. Vallási és világi képzést is kapott, a nyugati modernizáció és az iszlám összebékítése a célja. Az Arany Generáció (Altın Nesil) című 1978-ban megjelent művében arra ösztönzi a fiatalokat, hogy szorgalmasan sajátítsák el a modern tudományos és technológiai ismereteket, ötvözzék ezeket a muszlim erkölcsiséggel, mert így szolgálják a legjobban az ország javát. A Fethullahci nem titkoltan a török gazdasági, társadalmi és politikai élet központi szereplőjévé kíván válni. Nem fundamentalista szervezet, a tolerancia és a modern világ elfogadása alapvető tanítása. Felvilágosult Törökországot akar (a Nur is fényt jelent), amihez véleménye szerint az oktatáson, a tolerancián és a vallási egységen vezet az út. A közösséget és célkitűzéseit egyfajta *muszlim kálvinizmusnak* tekinthetjük, mivel a munka és az evilági boldogulás fontosságát hangsúlyozza vallási alapon, de a katolikus Opus Dei mozgalomra is hasonlít, amely a jó munka példája révén kívánja átalakítani, átformálni a modern társadalmat.

A Fethullahci különösen erőteljesen van jelen a török közéletben, mert kiterjedt tájékoztatási hálózata van: a Samanyolu televíziós csatorna, a Burc rádióállomás, a Zaman napilap, az Aksyon hetilap és a Sinziti hírügynökség is az érdekeltségébe tartozik. Az IŞHAD, az Asya Finans iszlám bank és az Isik biztosítón keresztül a gazdasági életre is komoly befolyással bír.

3.4. A zöld pénzek

Az AKP a régi, korrupt politikai vezetőréteggel szakító, friss, becsületes párt imázsával

nyerte meg a 2002-es választásokat. A 2004. márciusi önkormányzati választáson 42 százalékos eredményt ért el, vagyis növelni tudta támogatottságát. Az öt legnagyobb városból négyben (Isztambul, Ankara, Konya és Bursait) az AKP állíthatott polgármestert.

Az AKP finanszírozása és üzleti háttere azonban sokak szerint korántsem olyan áttekinthető és tiszta.²⁷ Ennek kapcsán az ún. zöld pénz (Yesil Sermaye) veszélyét emlegetik, vagyis az iszlamista párt, az őket támogató üzletemberek és a közel-keleti (szaúdi) petrodollárok kétes kapcsolatát sejtetik.

A kilencvenes évek elején számos, az iszlám üzleti körökhöz tartozó cég részesedett a németországi vendégmunkások hazautalásai révén keletkező forrásokhoz. Jelentős összeghez, 1990 és 1996 között 2-3 milliárd dollárhoz jutottak az iszlám *holdingok* (pl. a Kombassan), amely megalapozta gyors növekedésüket, és ezáltal az iszlám párt bőkezű támogatóivá válhattak. A társaságok ellen indított eljárások miatt a kilencvenes évek második felében lecsökkent ez a fajta pénzbevonási lehetőség. Nehéz ugyanakkor hivatalos statisztikákat találni erről, mert ezeknek a pénzeknek jelentős része „bőröndben” jön be az országba, és jókora hányaduk a feketegazdaságban marad, de a bankba tett összegek eredete sem feltétlenül ismert.

A pénzmosás a török politika életét is eléri; a politikai pártok általában nem fedik fel az általuk kapott támogatások eredetét (általában az összegét sem). Az egyes pártok mögött álló pénzügyi alapok jelentős része nagy valószínűséggel nem teljesen legális módon, például korrupció révén gyűjt támogatást. A hagyományos pártok 2002-es rossz választási szereplésében is szerepet játszottak a korábbi évek ismertté vált korrupciós ügyei.

E tekintetben azonban az utóbbi időben az AKP-val kapcsolatban is egyre több hír

²⁷ Rubin (2005)

röppen fel a török sajtóban. Szakértők azt feltételezik, hogy az AKP hatalomra kerülése óta „megugrott” a kétes eredetű források aránya, nem is annyira a belföldi, mint inkább a külföldi eredetűek. A fizetési mérlegben többszörösére nőtt az ismeretlen eredetű jövedelmek aránya.²⁸ Egyes vélekedések szerint ebben a kormány is szerepet játszik, így próbálva meg elrejtetni az AKP-nak adott muszlim országokból származó támogatásokat.²⁹ Jelenleg is már több mint 13 milliárd dollárnyi „zöld pénz” van jelen hivatalosan Törökországban.³⁰

Ezen támogatások egy része hivatalosan is megjelenik, de sokan ezt csak a jéghegy csúcsának tartják. A támogatások komoly kül- és biztonságpolitikai vonzatokkal is járnak; állítólag Szaúd-Arábia és Malaysia az Izraellel fenntartott kapcsolatok újraértékelését szabta feltételül.³¹

4) KONKLÚZIÓ

* * * * *

A tanulmányban leírtak is azt igazolják, hogy a modern Törökország átalakulóban van. A korábbi szekuláris alapokon álló és a nyugati minta átvételét szorgalmazó kemalista modell mellett/helyett egyre inkább egy iszlámon alapuló, de – az iszlám fundamentalistákkal ellentétben – a nyugati modellt alapjaiban el nem vető modernizációs ideológia térnyerését figyelhetjük meg. Az

²⁸ A fizetési mérlegben megjelenő, de nem azonosítható eredetű jövedelmek (pl. a börzödőkben bevitt pénz). Ez a korábbi néhány százmillió dolláros tételről milliárdos nagyságrendűre nőtt meg 2003-tól. (Rubin, 2005)

²⁹ Sőt, a turizmus adatainak felülbecslésével további „zöld pénzek” beáramlása tüntethető így el. (Rubin, 2005)

³⁰ Rubin, 2007. A hivatkozott Török Nemzeti Bank táblázata alapján nem teljesen egyértelmű, hogy a szerző hogyan számította ezt az összeget.

³¹ *Ibid.*

anatoliai tigrisek esetében jellemzővé vált egyfajta muszlim kálvinizmus, amely az evi-
lági gazdasági sikereket, a globalizáció elő-
nyeinek kihasználását hangsúlyozza, de
mindezt az iszlám keretei között, az iszlám
erkölcsiségének betartásával. Mindez jól
példázza az iszlám és a modern kapitalizmus
összeegyeztethetőségét.

Az a tény, hogy Törökországban nem ki-
zárólag a globalizáció vesztesei, a világgaz-
dasági alkalmazkodásra képtelen leszakadó
rétegek alkotják a vezető iszlamista párt sza-
vazóbázisát, alapvetően járul hozzá ahhoz,
hogy a kormányzó AKP is egy mérsékelt, el-
kötelezett reformpárti, az európai integráci-
ós csatlakozást támogató párttá vált. Kérdés,
merre tart az AKP, veszélybe kerül-e a
szekuláris török állam, vagy az AKP az euró-
pai kereszténydemokrata pártokhoz hasonló
iszlám demokrata párt jellegét ölti. Ennek
megválaszolása azonban túlmutat jelen ta-
nulmány keretein.

REFERENCIÁK

- Akyol, Mustafa (2006): 'Islamic Capitalism' Faces Secular Challenge in Turkey, *Turkish Daily News*, december 18.
- Akyol, Mustafa (2007): Is Islam Compatible with Capitalism?, *Turkish Daily News*, február 19.
- Atasoy, Yildiz (2001): *Islam's Engagement with Neo-Liberal Market Economy*, Simon Fraser University, Burnaby BC, Kanada.
<http://www.soc.uiuc.edu/about/Transnational/Islam's%20Engagement.pdf>
- Aras, Bulent – Omer Caha (2000): Fethullah Gulen and His Liberal „Turkish Islamist” Movement, *Middle East Review of International Affairs*, No. 4.
- Banking in Turkey. Foreign Banks Poised to Cross the Bosphorus (2005), *Middle East Banker*, november
- Bilefsky, Dan (2006): Turks Knock on Europe's Door with Evidence that Islam and Capitalism Can Coexist, *The New York Times*, augusztus 28.
- Choudhury, Masudul Alam: *The Structure of Islamic Economics: A Comparative Perspective on Markets, Ethics and Economics*, <http://islamic-finance.net/islamic-economy>
- Dixon, Jeffrey C. (2005): *A Clash of Civilisations, or Differences in Economic Modernisation? Examining Liberal-Democratic Values in Turkey and the European Union*, TÜSIAD, Washington Office.
- European Stability Initiative (2005) *Islamische Calvinisten. Umbruch und Konservatismus in Zentralanatolien*, Berlin–Isztambul.
- Feroz, Ahmed (1998): The Development of Capitalism in Turkey, *Journal of Third World Studies*, ősz.
- Gülalp, Haldun (1997): Modernisation Policies and Islamist Politics in Turkey, in: Bozdogan, S. – Kasaba, R. (eds.): *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*, Seattle, University of Washington Press.
- Jang, Ji-Hyang (2003) *The Politics of Islamic Banks in Turkey: Taming Political Islamists by Islamic Capital*, 2003 Annual Meeting of the Midwest Political Association, Chicago, www.gov.utexas.edu/content/research_papers/midwest_903/jangmpsa03.pdf
- Keyman, E. Fuat – Berrin Koyuncu (2005): Globalisation, Alternative Modernities and Political Economy of Turkey, *Review of International Political Economy*, No. 1., pp. 105–128.
- Kilinc, Ramazan (2005): *Transformative Role of Liberalism in Turkey after 1990's: The Case of Turkish Islamic Groups*, Paper to be delivered at the Seventh Annual Kokkalis Program Graduate Student Workshop Harvard University, Cambridge, MA February 3-4, 2005.
- Kristianasen, Wendy (1997): New Faces of Islam. No Delight for Turkey, *Le Monde diplomatique*, július.
- Maigre, Marie-Élisabeth (2005): *Turquie: l'émergence d'une éthique musulmane dans le monde des affaires – Autour de l'évolution du MÜSIAD et des communautés religieuses*, Religioscope, május 9., <http://www.religion.info>
- Narli, Nilufer (1999): The Rise of the Islamist Movement in Turkey, *Middle East Review of International Affairs*, szeptember.
- Nienhaus, Volker (2006): *Islamic Economic System – A Threat to Development?* admin.fnst.org/uploads/896/Nienhaus_nisch.pdf
- Önis, Ziya – Umut Türem (2002): Entrepreneurs, Democracy and Citizenship in Turkey, *Comparative Politics*, július.

- Önis, Ziya (2005): The Political Economy of Islam and Democracy in Turkey: From the Welfare Party to the AKP, in: Dietrich Jung (ed.): *Democracy and Development. New Political Strategies for the Middle East*, Palgrave, New York.
- Pamuk, Şevket (2007) : *Economic Change in Twentieth Century Turkey: Is the Glass More than Half Full?*, Working Paper No. 41., The American University of Paris.
- Maxime Rodinson (1973): Islam and Capitalism, Pantheon Books, New York.
- Rubin, Michael (2005): Green Money, Islamist Politics in Turkey, *Middle East Quarterly*, tél.
- Rubin, Michael (2007): *Will Turkey Have an Islamist President?* American Enterprise Institute online, http://www.aei.org/publications/pubID.25554/pub_detail.
- Shams, Rasul (2004): *A Critical Assessment of Islamic Economics*, HWWA Discussion Paper 281, Hamburg.
- Starr, Martha – Rasim Yilmaz (2005): *Bank Runs in Emerging-Market Countries: The Experience of Turkey's Islamic Banks in the 2001 Crises*, Working Papers 2006-08, American University, Washington DC.
- Szigetvári Tamás (2007): Félhold a csillagok között. Novák Tamás – Szemlér Tamás (szerk.): *Európa peremén: új tagok és szomszédok*, MTA VKI Kelet-Európa Tanulmányok, Budapest.
- Tugal, Cihan (2002): Islamists in Turkey: beyond Instrument and Meaning, *Economy and Society*, No. 1., pp. 85–111.
- Vergin, Nur (1996): De-Ruralization in Turkey and the Quest for Islamic Recognition, *Privatview*, tél.
- Wolf-Gazo, Ernest (2005): Weber and Islam, *ISIM Review* 16., ősz.
- Yuce, Ayse (2003): Islamic Financial Houses in Turkey, *Journal of the Academy of Business and Economics*, január.